

Марина БЄЛКОВА, Елла СТЬОПЧЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.1: 94 (477.6): 286.12 “20/21”

Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Менонітські колонії, які з кінця ХVІІІ ст. заснуються на Півдні України, впродовж століть стають важливою складовою поліетнічної структури регіону, відіграють значну роль в економічних і культурно-освітніх процесах. Непростий історичний шлях спільноти, яка зазнала ідеологічного впливу та мінливості політичної кон'юнктури, відбивається на стані наукових досліджень. Наслідком цього ставала контраверсійність історичних студій, суперечливість і неоднозначність оцінок і висновків науковців. Дослідження історії менонітів налічують понад двохсотлітню історію і представлені значним вітчизняним і зарубіжним науковим доробком. Однак до сьогодні в історіографічному аспекті ця тема є недостатньо розробленою. У сучасній українській історичній науці лише з кінця 90-х рр. ХХ ст. починають з'являтися наукові публікації та монографії з історії німецького і менонітського населення Півдня України, в основу яких найчастіше покладені дисертаційні дослідження, які тільки починають піддаватися аналізу [29, 3].

Захищена група дисертацій впродовж 1994-2010 рр. в контексті історії німців і менонітів узагальнювала їх розвиток за ХVІІІ – ХХ ст. Роботи відзначаються науковою новизною, новим усвідомленням ролі німецькомовного населення в історії Південної України, вводять до наукового обігу нові джерела. Певна частина праць стосується досліджень подібної тематики та хронології в історії спільноти, проте в них вирішуються протилежні завдання і проблеми, застосовуються різні методи дослідження. Неоднозначність оцінок дослідників спільних процесів, явищ і подій історії німецьких колоній зумовлює необхідність переглянути весь існуючий історіографічний доробок з теми. Мета роботи полягає в аналізі дисертаційних досліджень з даної проблематики, створених сучасними українськими дослідниками за період незалежності України для виявлення авторських позицій і поглядів науковців на різноманітні питання з історії менонітів та з'ясування їх ролі в історії південного регіону і української держави загалом.

В умовах сучасного етапу українського державотворення з 90-х рр. ХХ ст. із впровадженням державної етнополітики спостерігається формування наукових осередків з вивчення етнопатриотичної проблематики, зокрема німецької та менонітської етнічної групи України. Німецькознавчі дослідження Півдня України майже одночасно з академічністю набувають й регіонального характеру – активізуються у південноукраїнських наукових осередках: вищих учбових закладах (ВУЗах), архівних установах, етнографічних, історико-краєзнавчих музеях.

У державних університетах Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва, Херсона, Сімферополя проводиться розробка німецькознавчих студій. Співробітники цих установ та їх учні-аспіранти одними з перших розпочинають активні дослідження історії менонітів, результатом чого з'являються ґрунтовні дисертаційні дослідження.

З 1994 по 2010 рр. в Україні було захищено понад 20 кандидатських і 2 докторські дисертації, предметом спеціального дослідження яких стали переважно соціально-економічні, культурні, релігійні, освітянські, політичні та міграційні питання з історії менонітської спільноти Півдня України. А саме до їхнього кола належать кандидатські дисертації: М. Ісмаїлова (1994) [21], Н. Осташевої (Венгер) (1996) [26, 27], О. Безносової (1998) [3, 4], С. Атаманенка (2002) [1], С. Очеретянко (2003) [28], К. Лях (2005) [24, 25], М. Белікової (2005) [8, 9], І. Задерейчука (2005) [14, 15], Т. Захарченко (2005) [17, 18], О. Берестень (2006) [5], Ю. Берестя (2006) [6, 7], Ю. Дингес (2006) [12], І. Іванькова (2007) [19, 20], О. Замуруйцева (2008) [16], Л. Хрящевської (2008) [30], М. Козиревої (2009) [23], А. Задерейчук (2010) [13], О. Безносова (2010) [2], О. Качалова (2010) [22], Е. Стюпченко (2010) [29] та дві докторські дисертації, присвячені суспільно-політичним (В. Васильчук (2006) [10] та економічним (Н. Венгер (2010) [11] аспектам теми. Актуальним завданням є визначення, які тематичні напрями історіографії історії німецькомовних колоній Півдня України достатньо розроблені, фрагментарно вивчені і ті, що мають бути досліджені. У нашій статті ми маємо здійснити аналіз здобутків дисертантів і виявити, які міфи розвінчали дослідники та які концепції науковців є внеском в українську історіографію проблеми.

У регіональних ВУЗах Півдня України в першу чергу ці студії отримують розвиток у Дніпропетровському національному університеті (ДНУ). У 1990 р. на кафедрі всесвітньої історії створюється науково-дослідна лабораторія з вивчення історії українсько-німецьких зв'язків у Новий та Новітній час, а 1997 р. – Інститут українсько-німецьких досліджень під керівництвом С. Бобилевої, який стає центром спеціалізованих досліджень історії німців і менонітів України.

Вивченням історії менонітів Півдня України займається співробітниця Інституту Н. Венгер (Осташева), яка у 1996 р. захищає кандидатську [27], а в 2010 р. – докторську дисертації [11]. Основним об'єктом її кандидатського дослідження стають менонітські спільноти Хортицького та Молочанського округів 1914-1930-х рр. Авторка детально аналізує вплив соціально-економічних факторів того часу на виникнення й поглиблення кризових явищ та дестабілізацію господарського становища менонітської спільноти в Україні. Результатом роботи стає введення до наукового обігу нових архівних джерел з економічної та міжнародної діяльності кооперативного об'єднання “Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні”, вперше здійснюється аналіз основних етапів його діяльності, створення “Інтернаціонального менонітського товариства”, діяльність концесії “Голландія-Україна”; вперше досліджуються причини та етапи еміграційного руху менонітського населення Півдня України у 1920-ті рр. [27]. Комплексний аналіз зазначених питань дозволяє Н. Венгер сформулювати концепцію розвитку менонітської спільноти в контексті європейської та всесвітньої історії. Погоджуючись з оцінкою Н. Венгер у визначенні “Сільськогосподарського Союзу” як потужного в господарському відношенні кооперативного об'єднання, його ролі в консолідації менонітської спільноти, в той же час, вважаємо, що міжнародна діяльність Союзу обмежувалася прагненням отримання кредитів від закордонних міжнародних організацій.

Заслуговує на увагу докторська дисертація Н. Венгер, в якій розглядається менонітське підприємництво як феномен в економічному розвитку Російської імперії, досліджується історія менонітських промислових династій кінця XIX – початку XX ст. [11] В роботі докладно аналізується вітчизняна і зарубіжна історіографія економічного розвитку менонітів кінця XIX – початку XX ст. Дослідницею запроваджується нова класифікація історіографії, яка базується на кореляції чотирьох принципів: авторського, хронологічного, тематичного, реляційного. За принципом конфесійної приналежності дослідника історіографічні джерела поділено на “менонітську історіографію” та “зовнішню до менонітського соціуму”. Остання розподілена дослідницею ще на окремі історіографічні блоки за хронологічним принципом та проблематичними напрямками (державно-прагматичний і науково-критичний) [11, 6]. Однак, на нашу думку, дослідницею здійснено фрагментарний історіографічний аналіз праць сучасних українських дослідників: недостатньо розглянуті роботи спеціально присвячені історії та соціально-економічному розвитку менонітів на Півдні України (М. Белікова [9], Ю. Берестень [7] або роботи з історії німецького населення регіону, в яких вивчаються питання економічного поступу менонітських колоністів (К. Лях [25], Т. Захарченко [18], О. Замуруйцев [16]) тощо.

Дослідження проблем виникнення пізньопротестантського сектантства та розповсюдження його віровчень серед українського, російського, німецького та менонітського населення південноукраїнських губерній здійснює старший науковий співробітник Інституту українсько-німецьких досліджень О. Безносова, яка розпочала свої студії аспіранткою ДНУ під керівництвом Л. Тутік. У кандидатській дисертації, захищеній 1998 р., авторка проаналізувала вплив пропаганди вітчизняних та закордонних місіонерських товариств на процес розвитку євангельського руху на Півдні України; вперше виявила регіональні особливості поширення пізньопротестантських вчень; встановила характер взаємодій сектантів з Російською православною церквою та Російською державою; визначила форми та методи боротьби православної церкви з розповсюдженням ідей віровчення сектантства на Півдні Україні [4]. За твердженням О. Безносової, під впливом ідей європейського баптизму відбулося догматичне оформлення віровчення братських менонітів, німецьких і українських штундистів, а також організаційне становлення їх общин за зарубіжними (баптистськими) зразками. Причому, якщо німецькі колоністи сприйняли віровчення закордонних німецьких баптистів практично без будь-яких змін, то братські меноніти залишилися вірними своїм загально-менонітським принципам, визнавши лише баптистське вчення про хрещення. Концептуальний висновок дослідниці полягає у тому, що реформаційний сектантський рух, який почав охоплювати менонітське та німецьке населення у другій половині XIX ст. вплинув на православне слов'янське населення [3, 15].

Науковому співробітнику цього Інституту О. Безносову належить кандидатське дисертаційне дослідження, присвячене суспільно-політичному життю німецького населення Півдня України (1917-1929 рр.) (2010) [2]. Воно охоплює широкий спектр питань: участь німецьких колоністів та менонітів (створення загонів самооборони, стрілкової егерської бригади) в громадянській війні на Півдні України; голод 1921-1923 рр., аналіз соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку, етноконфесійних проблем в німецьких та менонітських поселеннях 1920-1929 рр. Суттєву увагу О. Безносов приділяє проблемі створення колоністської самооборони. Підкреслює, що в роки

громадянської війни перед менонітами повстала складна психологічно-моральна та релігійна проблема. Справа в тому, що релігійна доктрина менонітів полягає в забороні застосування зброї, відмові від участі у військових діях та суворому дотриманні ідей пацифізму. Однак в умовах громадянської війни менонітські колонії зазнали нападу з боку різних військових угруповань, в першу чергу повстанських загонів Н. Махна [2]. За умов жорстокого знищення німецького населення, виникла ідея створення загонів самооборони, яка викликала у середовищі менонітської спільноти дві протилежні позиції. Прибічники першої постали перед дилемою: або відмовитися від ідей пацифізму та взяти зброю до рук на захист свого та життя близьких підчас збройних нападів, створивши загони самооборони, або залишитися на релігійній позиції ненасильництва. Інші, головним чином менонітські проповідники, за всяку ціну продовжували відстоювати доктрину пацифізму. Як зазначає О. Безносів, щоб вирішити це питання компромісним шляхом, на менонітській релігійній конференції у липні 1918 р. була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що менонітська громада в цілому буде й на далі дотримуватися догмату релігійного пацифізму, однак кожен меноніт вільний приймати рішення про застосування зброї для особистого захисту. Таким чином, О. Безносів аргументованим шляхом обстоює позицію менонітів взяти зброю до рук на захист свого народу.

Еміграційні процеси в середовищі менонітів Півдня України до Канади та США у 70-ті рр. XIX ст. стали темою дисертаційного дослідження С. Атаманенка (2002) [1]. Автор виділив комплекс причин переселення, реконструював процес переїзду, облаштування та адаптації на нових місцях. Серед причин, що спонукали менонітів до переселення у 70-80-ті рр. XIX ст., дослідник виділив: впровадження у Росії обов'язкової військової служби, що для пацифістськи налаштованого менонітського населення було неприпустимим; ліквідацію діяльності на Півдні України Піклувального Комітету [1, 157]. Обидві причини спровокували вихід назовні невдоволені і труднощів, що накопичувалися всередині менонітських громад від початку їх поселення у регіоні: нестачу вільної землі для поселення молодих менонітських подружніх пар, внаслідок чого спостерігалось зростання безземельних осіб, особливо після 1861 р.; бажання дотримуватися чистоти релігійних поглядів (уникання будь-яких спрощень в ustalених нормах і правилах віросповідання, започаткованих ще засновниками релігійного віровчення). На нашу думку, С. Атаманенко довів, що пасіонарна частина менонітів у переломні періоди життя, коли важливим поставало питання збереження засад менонітського віровчення і їх загального благополуччя, сама вирішила емігрувати до країн, де існували б умови для їх подальшого розвитку. При відтворенні напрямку та характеру імміграції населення менонітських колоній, на думку дослідника Ю. Берестня, С. Атаманенком не був використаний значний корпус джерел вітчизняних архівосховищ, тому досліднику не вдалося визначити роль в її організації різних соціальних верств колоній – повних господарів та безземельних колоністів [7, 32].

Історія та соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я XIX – початку XX ст. розглядається в дисертації Т. Захарченко (2005) [18]. На нашу думку, інформація про джерельну базу дослідження є поверхневою, зокрема, де йде мова про фонди Державного архіву Запорізької області, одного з найбагатшого в Україні [18, 14-15]. Авторка зосереджує увагу на дослідженні німецького населення Бердянського, Мелітопольського, Маріупольського повітів. З'ясовуються особливості господарського розвитку, проблеми землеволодіння, соціального стану колоністів,

питання освіти, характер міжетнічних відносин, які розвивалися у руслі загальноросійських процесів. Визначені наслідки виникнення релігійних розбіжностей різних етноконфесійних груп: католиків, лютеран і менонітів та місце німецьких і менонітських общин у поширенні релігійних течій, рухів серед інонаціонального населення Півдня України. Проте, на нашу думку, Т. Захарченко спирається на дослідження О. Безносової з історії релігії німецького населення Півдня України та не змогла залучити нові матеріали з цього аспекту.

Викликає певну дискусійність розроблена Т. Захарченко концепція про виняткове значення впливу на оточуюче населення німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я як найбагатших й найвлаштованіших у південному регіоні протягом XIX – початку XX ст. [17, 13]. В цьому питанні авторка солідаризується з представниками культуртрегерської концепції розвитку колоній, яка панувала в історіографії у XIX – на початку XX ст. (О. Клаус, Я. Штах) [9, 11-12, 14]. Сучасним дослідником цієї проблематики є Ю. Берестень, який прийшов до висновку, з яким ми погоджуємося, що соціальна структура німецьких і менонітських колоній була біполярною, тому абсолютизувати добробут й процвітання колоній є помилкою [7, 182]. Це твердження йде у певне протиріччя з концепцією Т. Захарченко про виняткового значення впливу німецьких і менонітських колоній Півдня України як найбагатших у регіоні.

Дисертація О. Берестень, захищена 2006 р. є спеціальним комплексним дослідженням, присвяченим вивченню суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.) [5]. Дослідницею вперше введені до наукового обігу матеріали місцевої німецькомовної преси, що дозволило реконструювати особливості соціальної, політичної, культурної й просвітницької діяльності німців і менонітів Півдня України [5, 10]. Авторкою виявлені політичні уподобання та основні вимоги німецькомовного населення під час виборів до російського парламенту, результати виборів до Державних дум I-IV скликання в колоніях; встановлено ступінь активності німецького і менонітського електорату порівняно з автохтонним населенням країни. Науковою новизною авторки є визначення безпосередньої залежності активізації культурно-просвітницького руху від процесу демократизації, політизації та об'єднання німецькомовного населення Півдня України на початку XX ст. Виявлено, що культурно-просвітницькі організації німців і менонітів регіону мали однакову мету – підвищення духовного, культурного й освітнього рівня своїх колоній. З'ясовано, що лютеранські, католицькі та менонітські товариства мали специфічні відмінності щодо способів досягнення цієї мети, пов'язані з усталеною традицією етноконфесійного розвитку німців і менонітів [5, 19].

Наприкінці 1980-х рр. на історичному факультеті Запорізького державного університету (ЗДУ) створюється науковий осередок з дослідження історії Південної України. В рамках цих досліджень вивчав історію місцевих колоністів завідуючий кафедрою історичного краєзнавства та спеціальних історичних дисциплін, професор А. Карагодін (1938-2003), а пізніше професор А. Бойко.

Одним із організаційних напрямків розвитку наукового осередку з дослідження історії німців і менонітів Півдня України була підготовка кандидатських дисертацій означеної тематики. Під керівництвом А. Карагодіна аспірантка М. Белікова (Романюк) підготувала узагальнююче дослідження з історії менонітських колоній Півдня України (1789-1917 рр.) (2005) [8, 9]. У ньому авторка зосереджує увагу на особливостях демографічних процесів, еволюційних змінах в економічному розвитку менонітів, етапах формування закладів освіти та

медичного обслуговування в менонітських колоніях, культурних взаємовпливах етносоціальних груп в південному регіоні.

У сучасній українській історіографії проблема періодизації демографічних процесів, аналізу еволюції демографічної поведінки, розвитку медичного обслуговування менонітів знаходяться на початковому етапі досліджень. М. Белікова розглядає медичне обслуговування як частину соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була результатом ендогамності та демографічної ситуації на території поселень. На думку Т. Захарченко, М. Белікова “не приділила достатньої уваги проблемі землекористування та землеволодіння менонітів, яка визначила специфічні риси господарсько-культурного типу спільноти” [18, 32]. М. Белікова погоджується з висновками О. Клауса та В. Постнікова, що система землеволодіння менонітів була одним з чинників їхніх господарських успіхів, але не зводить її лише до однієї причини економічного прогресу колоністів [9, 11-12]. Серед наступних чинників їх економічного росту авторка визначає державну підтримку, агрокультурні навички, участь в урядових експериментах та раціональні елементи у системі господарювання, які потім запозичувалися навколишніми мешканцями, особливості менталітету поселенців колоній [9, 6, 11]. Дослідниця також звертає увагу на питання про значення економічної діяльності менонітів для загального розвитку південноукраїнського регіону. Вона відзначає, що важливими фактори менонітського впливу, як на регіональну, так і на державну економіку виявляється розвиток сільськогосподарського машинобудування та борошномельного виробництва, які досягли всеросійського рівня на території поселень [9, 201]. Щодо культурного життя поселень М. Белікова вважає, що високому рівню освіти, розвиненій читацькій культурі сприяла релігійно-етнічна консолідація та ментальні особливості менонітських конгрегацій [9, 6-7].

У наукових колах дисертація М. Белікової вважається достатньо дискусійною [18, 32]. Її науковий оппонент Н. Венгер (Осташева) не погоджується із позицією авторки, що історія менонітів не збереглася в історичній пам'яті українського народу. Вона також заперечує твердження дисертантки, що меноніти були лише “туристами”, в історії України й інших країн світу [9, 204]. На сьогоднішній день автор дисертації погоджується з некоректністю тези про “менонітів – туристів”. М. Белікова, висунувши гіпотезу про те, що меноніти “туристи” та “космополіти”, не применшує їхнього внеску у розвиток регіону, який, на її думку, полягав в освоєнні великих масивів земель, впровадженні сівозміни, початому масовому вирощуванні картоплі, розведенні червоної степової породи корів, зародженні сільськогосподарського машинобудування, залісненні степу, поліпшенні ландшафту. Дослідниця виходила з того, що в історії міжнародного туризму пілігрими – це перші туристи, відзначаючи їх пасіонарність і повторювану тенденцію менонітів до масової еміграції: у 70-ті рр. XIX ст., підчас Першої світової війни, з 1923 р. – до кінця 20-х рр. XX ст. [8, 204]

Слід відзначити, що у дисертаціях М. Белікової та Т. Захарченко, які мають різні предмети і територіальні межі, але спільні хронологічні рамки дослідження знаходимо кардинально відмінні погляди на розвиток менонітських колоній кінця XVIII – початку XX ст. Так, М. Белікова, характеризує менонітів як етноконфесійну спільноту, беручи за основу термін запропонований радянським вченим А. Іпатовим [9, 3, 18], а Т. Захарченко називає їх менонітським етносом [18, 25]. Стосовно економічного розвитку менонітів у регіоні, М. Белікова вважає, що якісною зміною в еволюції їхньої економіки став перехід від натурального до ринкового типу господарства у середині XIX ст., тоді як Т. Захарченко зазначає,

що ремісничі господарства з самого початку були орієнтовані на ринок [18, 49]. Як вже зазначалося, Т. Захарченко стверджує про виняткове значення впливу цих колоній як найбагатших у Північному Приазов'ї, натомість М. Белікова приходиться до висновку про неоднозначність місця менонітів в розвитку регіону: з одного боку спостерігалось досягнення у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, а з іншого – поширення їхнього впливу відбувалося тільки у навколишніх селах [9, 6, 143, 203].

Ще одна запорізька дослідниця К. Лях провела і представила до захисту у 2005 р. достатньо ґрунтовне дисертаційне дослідження з історії німецького населення Півдня України XIX – початку XX ст. Її предметом вивчення постали проблеми міжетнічних відносин й соціокультурної взаємодії німецькомовних колоністів з їх поліетнічним оточенням цього регіону у господарчій та культурній сферах. Авторка робить спробу з'ясувати вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на трансформацію суспільного життя німецькомовних колоністів та на перебіг міжетнічних стосунків у Південній Україні [24, 25].

Історичну область Південної України дослідницею розглянуто як фронтір Російської імперії – межу осілості, віддалений регіон держави, який підлягає колонізації і господарському освоєнню. Крім того, авторка вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії довела, що німецькі колоністи не були гомогенною групою і наголосила на необхідності диференціації німецькомовного населення Південної України за етнічною та конфесійною ознакою у майбутніх дослідженнях. До того ж, К. Лях відзначає, що стосунки лютеран, католиків та менонітів між собою також можна віднести до категорії міжкультурної взаємодії, рівно як і стосунки цих груп з поліетнічним населенням краю. Відокремлення у складі німців-колоністів різних конфесійних груп було новаторським науковим прийомом авторки, оскільки різниця в організації суспільного та побутового життя між німецькомовними колоністами різних конфесій була достатньо великою, як і між меншинами різної етнічної приналежності. На думку К. Лях аналізувати події, які відбувалися в суспільстві німців є помилковим, оскільки так звана “німецька меншина” або російські німці формується вже на території Російської держави, її етнічні ознаки починають проявлятися лише з кінця XIX ст. Дослідницею визначається, що поштовхом для подібної самоорганізації постало утворення об'єднаної Німеччини, російська громадська думка, помножена на офіційну політику російського уряду по відношенню до німецькомовного населення Російської імперії [25, 155]. Українські селяни в своєму традиційному етосі, такий термін застосовує автока, в межах свого життєвого простору були не на багато менше ізольованими, ніж німці-колоністи. Ті ж німці, які мешкали у південноукраїнських містах (незалежно від того, були вони приписані до міщан, чи залишалися у статусі колоніста), швидше адаптувалися і соціалізувалися у навколишнє етнічне середовище, ніж власне колоністи. Це дозволяє авторці зробити висновок, що ізольованість німецькомовних колоністів мала не стільки етнічну, скільки соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенин за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча. Життєві практики українських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як то: традиціоналізм, консерватизм та відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості тощо [25, 157].

К. Лях довела, що після реформи 1871 р. у середовищі німецькомовних колоністів Півдня України проходить трансформація історичного етосу, спричинена насамперед зміною правового становища колоністів. Суб'єктом влади

стають не сімейні та конгрегаційні лідери, не община, а повітова й волосна адміністрація, держава. Перші вимагали збереження самоідентичності, гомогенності, протистояння асиміляції; останні – інтеграції в нове суспільство [25, 159]. Підмічено, що К. Лях та М. Белікова, маючи різні предмети дослідження, дійшли висновку, що меноніти застосовували стратегію виключення навколишнього населення з доступу до природних, економічних, культурних ресурсів у місцях їх оселення [9, 6. 25, 100].

Дисертація Ю. Берестня “Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (в 60-90-ті роки XIX століття)” (2006) присвячена складній проблемі [6. 7]. Можна констатувати, що ретельно опрацьовані документи Запорізького, Дніпропетровського, Одеського, Херсонського обласних архівів, а також Автономної Республіки Крим та Центрального державного історичного архіву у м. Києві. У поєднанні з вітчизняним і закордонним історіографічним доробком це надало можливість досліднику зробити глибокі й аргументовані висновки. Дослідник вважає, що у соціально-економічній системі менонітських громад відбувалося, з одного боку, наростання кризових явищ, а з іншого – впровадження урядових реформ у вирішення питань аграрного перенаселення та безземелля. Науковими здобутками Ю. Берестня слід відзначити обґрунтування низки важливих положень з теми: формування конвергентної моделі землеволодіння в менонітських громадах було наслідком адаптації подвірно-спадкової форми, що базувалась на нормативних положеннях кодифікованого звичаєвого права менонітів, до соціально-економічних та господарських умов Російської імперії [7, 7, 78]; підтверджена теза попередніх дослідників про провідну роль царату у вирішенні проблем аграрного перенаселення та безземелля у 60-ті рр. XIX ст.; адміністративна реформа 1871 р. сприяла збереженню основних засад організації земельних відносин у менонітських колоніях; соціальні конфлікти продукувалися зміною системи експлуатації громадських земель цільового призначення, встановленням пасовищних сервітутів, інтенсифікацією процесів концентрації земельної власності в руках заможних верств, намаганням сільської бідноти колоній відтворити, відповідно до егалітарних настанов менонітського віровчення, соціальну однорідність спільноти шляхом впровадження передільної земельної громади [7, 8].

На сьогоднішній день німецькознавчі дослідження запорізького осередку позбавлені координації, що негативно відбивається на їх продовженні.

Активна робота з дослідження різноманітних питань історії німців Донбасу та Українського Приазов'я з початку 1990-х рр. триває в Донецькому національному університеті (ДонНУ) під керівництвом доцента кафедри всесвітньої історії ДонНУ та голови правління Донецького обласного національно-культурного товариства німців (ДОНКТН) “Відергебурт” О. Дингеса. Під його керівництвом проводять дослідження аспіранти та пошукачі ДонНУ – Ю. Дингес, яка розглядає процеси етнічної ідентичності та самоідентифікації представників німецької етнічної групи на сучасному етапі [12]; Т. Месич проводить системний аналіз політичного соціально-економічного та культурного становища німців Поволжя та Донбасу, О. Качалов вивчає специфіку дореволюційної німецької символіки [22].

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Ю. Дингес “Відродження етнічної ідентичності німців України” (2006) [12]. У цій роботі на основі чисельного статистичного матеріалу, зібраного в результаті проведення соціологічних досліджень – анкетування, опитування, інтерв'ю німецького та

менонітського населення України протягом десяти років незалежності України були виявлені основні принципи збереження і розвитку їх етнічної ідентичності: мова, релігія, освіта, відродження національної культури, традицій, визнання своєї Батьківщини. Авторка, зокрема, визначає, що в середовищі німецької спільноти в процесі відродження їхньої етнічної ідентичності спостерігається не національно-визвольний чи національно-державний рух, а саме національно-культурний рух. Дослідниця не просто фіксує чи абстрактно аналізує практику цього руху, але бере активну участь у ньому, як лідер і член Товариств, з'їздів, різних проектів та програм, що надає ще більшого значення її праці. Вивчаються й проблеми еміграції німців України до Німеччини. Увага зосереджується на з'ясуванні причин та динаміки еміграційних процесів серед цієї категорії населення в Україні. Були визначені причини, що спонукали до еміграції, а саме: важке економічне становище; низький рівень соціального населення з боку держави та суспільства; відсутність Закону України про реабілітацію національних меншин, репресованих за національною ознакою; надія на отримання кращої професійної освіти, кваліфікованого медичного забезпечення, покращення соціального статусу; возз'єднання з родичами, спілкування з друзями, що мешкають за кордоном. Авторкою зазначено, що найбільш активні еміграційні процеси спостерігалися впродовж 1990-х рр., а на початку ХХІ ст. вони припиняються: українські німці (особливо молодь) їдуть, головним чином, на навчання, у гості, як організовані туристи, але повертаються в Україну [12].

Поступово починає формуватися науковий осередок з вивчення історії німців і менонітів в Україні на базі історичного факультету Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського. Основними представниками стають Ю. Котляр, М. Шитюк, М. Козирева, Л. Хрящевська та інші. Серед них, протягом тривалого часу проводить ґрунтовні дослідження з теми М. Козирева, результатом чого стає написання та захист кандидатської дисертації у 2009 р. [23] Основними напрямками її роботи є вивчення німецьких національних районів Півдня України у 1920-1930-х рр. Авторка розглядає передумови створення цих адміністративно-територіальних одиниць південного регіону; проблему голоду 1921-1923 рр. у німецьких колоніях Миколаївщини; процес формування німецьких національних районів за часів упровадження НЕПу; трагічну долю німців Півдня України в умовах аграрної політики радянського режиму; трансформацію системи німецького районування та її поступову ліквідацію в умовах адміністративно-територіальних змін 1932-1939 рр.

Дослідження історії німців Криму здійснюються на історичному факультеті Таврійського національний університету ім. В.І. Вернадського за участі В. Ганкевича, І. Задерейчука [15], які вивчають, головним чином, освітні питання кримських німців; А. Задерейчук займається історико-біографічним дослідженням, вивчає історію родини Фальц-Фейнів – засновників заповідника Асканія-Нова [13].

І. Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дисертаційне дослідження, присвячене вивченню системи освіти німців і менонітів на Півдні України 1789-1938 рр., з моменту її заснування і до ліквідації (2005) [15]. Автор розкриває роль держави у розвитку системи освіти в німців на Півдні України та дає оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед німців регіону. Науковим внеском І. Задерейчука в історіографію проблеми слід відзначити відтворення реконструкції системи освіти німців до 1917 р., включення до свого дослідження матеріалів стосовно німецької школи Кримської АРСР, а

також процесу створення та діяльності навчальних закладів для глухонімих дітей і підготовки професійних кадрів для освітніх установ німців [15, 20-21].

До питання освіти та історії навчальних закладів німецького населення зверталися й інші дослідники, такі як О. Берестень, М. Белікова. Проте спеціальну увагу розвитку жіночих навчальних закладів приділив лише І. Задерейчук. Науковець ретельно аналізує проблему створення та поширення мережі жіночих училищ німців Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор вважає, що їх поява передусім пов'язана з бажанням батьків дати дівчатам ґрунтовнішу освіту. За підрахунками дослідника, до початку Першої світової війни було створено: 7 менонітських, 3 лютеранських та 1 католицьке училище. Висновком автора є наступне: створення жіночих навчальних закладів було прогресивним явищем, сприяло виведенню жінок з розряду домогосподарок у повноцінні члени суспільства [15, 136]. І. Задерейчук викладав історію жіночих навчальних закладів у контексті історії жінок, тоді як гендерний аналіз жіночої освіти М. Белікової пов'язаний з розробкою соціальної історії менонітських колоній. Цей метод полягає у дослідженні ролі гендерних уявлень у міжособистих взаємодіях чоловіків і жінок як представників однієї етносоціальної спільноти і виявленні зміни відношення суспільства до отримання менонітками початкової та середньої освіти [9, 43].

На початку 1990-х рр. у Київському національному лінгвістичному університеті розпочав студії з проблематики В. Васильчук. Результатом наукового доробку дослідника стала перша у сучасній вітчизняній історіографії докторська дисертація з історії німців в Україні (2006) [10]. У ній розглядається значний спектр проблем в рамках широкого хронологічного діапазону від початку німецької колонізації XVIII ст. до сьогодення. Концепцією побудови дослідження є аналіз етносоціальних процесів, що мали місце в середовищі німецького населення з огляду на державну політику, яка здійснювалася владними структурами Російської імперії, Української Народної Республіки (УНР), Директорії, Гетьманату, Радянською владою в Україні. Досліджуючи період іноземної колонізації, автор зосереджує увагу на питаннях державно-правової політики царської російської влади по відношенню до німецьких переселенців. Стосовно періоду Українських революцій 1917-1920 рр. він зазначає, що німецька національна меншина, не маючи чітких перспектив відродження традиційної господарської системи та забезпечення релігійних і культурних запитів з боку органів державної влади тяжіла до розвитку громадської самоорганізації [10]. Характеризуючи стан німецької національної меншини початку 1920-х рр. дослідник зупиняється на заходах органів радянської влади щодо німецького населення України, утворенні спеціальної системи директивно-розпорядних органів, розробці законодавчо-нормативних актів, утворення системи освіти в німецьких селах. Автор підкреслює, що катастрофічний господарський стан німецьких, менонітських колоній того часу, спонукав їх вдатися до масової еміграції за кордон [10]. Науковим здобутком В. Васильчука є аналіз процесу формування сучасних громадських організацій як форми запровадження самоуправління німецькомовної спільноти України. Автор звернув увагу на проблеми етнонаціонального відродження німців України за період незалежності. В центрі уваги дослідника постало громадське життя, етнокультурні проблеми, соціально-демографічні зрушення, пошуки конфесійних та загальнодуховних орієнтирів за часи державотворення в Україні [10].

На кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом доцента

О. Іванова була підготовлена та захищена у 2007 р. кандидатська дисертація І. Іванькова, присвячена питанням окупаційної політики німецької влади у Рейхскомісаріаті “Україна” 1941-1944 рр. [19, 20]. В роботі було вперше здійснено спробу цілісного дослідження засад, основних заходів та наслідків політики гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців на окупованих територіях нового адміністративно-територіального утворення, яким став Рейхскомісаріат у всіх її сегментах – колонізаційному, національному, економічному, соціальному, мобілізаційному, освітньому, культурному, ідеологічному, мовному, релігійному.

Першим українським історіографічним дисертаційним дослідженням з проблеми є “Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI століття)” Е. Стьопченко, співробітника Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ). Авторка свідомо створює компромісну концепцію розвитку історичних досліджень проблеми в контексті соціальної історії науки, відмовившись від “стикання лбами” дослідників і намагаючись втиснутись в обмежений обсяг сторінок, тому в праці переважає описовий аналіз наступних основних тем: формування організаційних установ, наукових товариств, кадрів та одночасно ідей, концепцій, що народжуються в процесі наукового пошуку, зміни в мотиваціях дослідників різних історичних епох. Безперечним здобутком Е.Стьопченко стало застосування міждисциплінарних зв’язків, соціологічних методів – опитування та гендерного аналізу, залучення до наукового обігу цілого комплексу джерел [29, 9, 45, 192].

Поступово в дисертаційних дослідженнях сучасних науковців виокремлюються кілька хронологічних просторів, у межах яких відбувається вивчення предмету. Це передусім кінець XVIII – початок XX ст.; період Першої світової та громадянської війни; часи коренізації та НЕПу (1920-ті – початок 1930-х рр.); сталінські репресії (1930-1950-ті рр.), а також сучасний період (початок 1990-х рр. – дотепер).

Поряд із цим дисертаційні дослідження вибудовуються в межах певних тематичних напрямків, серед яких питання: іноземної колонізації, міграційних, еміграційних і демографічних процесів (В. Васильчук, С. Атаманенко, М. Белікова, Ю. Берестень, К. Лях); соціально-економічного розвитку німців і менонітів (Н. Венгер, О. Безносів, Т. Захарченко, М. Белікова); суспільно-політичної історії німецькомовного населення періоду революції, НЕПу і колективізації (О. Безносів, Н. Венгер, Є. Яценко, М. Козирева); культурно-освітнього життя (І. Задерейчук, О. Берестень, О. Безносова, Т. Захарченко, М. Белікова, С. Очеретянюк); українсько-німецьких та міжетнічних стосунків (К. Лях), подій Першої світової та громадянської війни (Н. Венгер, О. Безносів); 1920-1930-х рр. (О. Безносів, М. Козирева); становища українських фольксдойче у роки Другої світової війни (І. Іваньков), сучасного періоду національно-культурного відродження та збереження етнічної ідентичності (В. Васильчук, Ю. Дингес); символіка німців України (О. Качалов); історія окремих німецьких родин (А. Задерейчук), історіографія історії німецького і менонітського населення Півдня України (Е. Стьопченко).

Проте деякі проблеми ще не знайшли достатньої розробки в дисертаційних дослідженнях, зокрема серед них – етногенез менонітів, соціальна історія, а саме висвітлення деяких аспектів гендерної історії, життя та побуту німців і менонітів у містах, репресії та депортації другої половини 30-50-х рр. XX ст. щодо менонітів та історія життя і діяльності видатних менонітів Півдня України тощо.

Джерела і література:

1. Атаманенко С.В. Іміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст.: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Сергій Вікторович Атаманенко. – Дніпропетровськ, 2002. – 217 с.
2. Безносів О.І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917-1929 рр.): автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Олександр Іннокентійович Безносів; Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
3. Безносів О.В. Позднее протестантское сектанство Юга Украины (1850-1905): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Оксана Владимировна Безносова. – Дніпропетровськ, 1998. – 257 с.
4. Безносів О.В. Пізнє протестантське сектанство Півдня України (1850-1905): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Оксана Володимирівна Безносова; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.
5. Берестень О.Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Олена Євгенівна Берестень; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
6. Берестень Ю.В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Юрій Володимирович Берестень; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
7. Берестень Ю.В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – “Історія України” / Юрій Володимирович Берестень. – Запоріжжя, 2006. – 229 с.
8. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Марина Володимирівна Белікова; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
9. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Марина Володимирівна Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
10. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Володимир Миколайович Васильчук; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 39 с.
11. Венгер Н.В. Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789-1917): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Наталія Вікторівна Венгер; Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
12. Дингес Ю.О. Відродження етнічної ідентичності німців України: дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / Юлія Олександрівна Дингес; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 271 с.
13. Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Алла Анатоліївна Задерейчук; Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.
14. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / Іван Панасович Задерейчук; Харківський національний ун-т. – Харків, 2005. – 20 с.
15. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Іван Панасович Задерейчук. – Сімферополь, 2005. – 245 с.
16. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01.

- “Історія України” / Олексій Вікторович Замуруйцев; Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2008. – 20 с.
17. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Призов’я (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Таїса Костянтинівна Захарченко; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
18. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Призов’я (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Таїса Костянтинівна Захарченко. – Дніпропетровськ, 2005. – 225 с.
19. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 – “Всесвітня історія” / Ігор Олексійович Іваньков; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
20. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Ігор Олексійович Іваньков. – К., 2007. – 238 с.
21. Исмаилов М.А. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История Украины” / Магомед сагид Абдулмуслимович Исмаилов; Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1993. – 17 с.
22. Качалов О.Г. Развитие символики у немцев Российской империи (1763-1917 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Олександр Григорович Качалов; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.
23. Козирева М.Е. Німецькі національні райони Півдня України як адміністративно-територіальні одиниці 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Марина Едуардівна Козирева; Чорномарський держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2009. – 18 с.
24. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Катерина Сергіївна Лях; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 23 с.
25. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Катерина Сергіївна Лях. – Запоріжжя, 2005. – 269 с.
26. Осташева (Венгер) Н.В. Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”, 07.00.02 “Всесвітня історія” / Наталя Вікторівна Осташева; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
27. Осташева (Венгер) Н.В. Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України”, 07.00.02 “Всесвітня історія” / Наталя Вікторівна Осташева. – Дніпропетровськ, 1996. – 192 с.
28. Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Світлана Іванівна Очеретянко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
29. Стьопченко Е.М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.
30. Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Любов Михайлівна Хрящевська; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2008. – 24 с.

Марина Белікова, Елла Стьопченко (*Запоріжжя, Україна*). **Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець XX – початок XXI ст.)**

Стаття присвячена аналізу проблем, які вивчались в українських дисертаційних дослідженнях з історії менонітських колоній Півдня України наприкінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: дисертаційні дослідження, німці, меноніти, Південна Україна.

Марина Беликова, Элла Сьепченко (*Запорожье, Украина*). **История меннонитских колоний юга Украины в украинских диссертационных исследованиях современности (конец XX – начало XXI ст.)**

Статья посвящена анализу проблем, которые изучались в украинских диссертационных исследованиях по истории меннонитских колоний Юга Украины в конце XX – начале XXI вв.

Ключевые слова: диссертационные исследования, немцы, меннониты, Южная Украина.

Marina Belikova, Ella Stepchenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **History of mennonite colonies of south of Ukraine is in Ukrainian dissertation researches of contemporaneity (end of XX – at the beginning of XXI century)**

The article is dedicated to analyze problems that were researched in Ukrainian doctoral researches of history of Mennonites Colonies of the South Ukraine in the end of XX – at the beginning of XXI century.

Key words: doctoral researches, Germans, Mennonites, South Ukraine.